

تحلیل محتوایی روزنامه حشرات/الارض*

رضا محمدی**

دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه تبریز (نویسنده مسئول)

عباس قدیمی***

دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه تبریز

چکیده

روزنامه طنز انتقادی حشرات/الارض توسط میرزا آقا بلوری طی سال‌های ۱۳۲۶ تا ۱۳۲۹ ه.ق در تبریز منتشر می‌شد. این نشریه در دوره استبداد صغیر روزنامه‌ای بود که با استفاده از کاریکاتور انتقادی و طنز منتشر می‌شد. مطالب آن بیشتر از زبان غفار و کیل (دیوانه بازارگرد) و به صورت شعر طنزگونه چاپ و کاریکاتورهای آن به دست حسین طاهرزاده بهزاد کشیده می‌شد. کاریکاتورها بیشتر در انتقاد از پادشاه ضدمشروطه، سوءاستفاده والیان از مناصب و فساد مالی آنان بود. بعضی طرح‌ها به مداخلات بیگانگان در امور ایران اشاره دارد. پیام طرح‌ها عموماً آگاهی‌بخشی به مردم برای آشنایی با حقوق خود و مسئولیت‌های حاکمان قاجار بود. برای نخستین بار با زبان حیوانات، جریانات اجتماعی و سیاسی آذربایجان و ایران را افشا و از مشروطه، برقراری قانون و عدالت حمایت می‌کرد. این مقاله با تکیه بر مندرجات و کاریکاتورهای روزنامه حشرات/الارض و منابع دیگر با روش تحلیل محتوا، سعی دارد گفتمان حاکم بر این روزنامه را در یکی از حساس‌ترین سال‌های تاریخ ایران عصر مشروطه در مقابله با استبداد روشن سازد.

واژگان کلیدی: روزنامه حشرات/الارض، مشروطیت، کاریکاتور، انتقاد سیاسی و اجتماعی، طنز،

تحلیل محتوا.

تأیید نهایی: ۹۷/۴/۳۰

* تاریخ وصول: ۹۶/۱۲/۲

** E-mail: reza.mohammadi8021@gmail.com

*** E-mail: ghadimi.history@gmail.com

۱-مقدمه

با پیروزی جنبش مشروطه، فضای استبدادی از ایران رخت برافکند و نسیم آزادی بر همه جنبه‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ایرانیان وزیدن گرفت. انتشار مطبوعات دیگر با محدودیت گذشته روبه‌رو نبود و نویسندگان و روشنفکران توانستند پیام‌های آگاهی‌بخش خود را به گوش توده مردم برسانند. رسالت بنیادین مطبوعات رساندن پیام آزادی و عدالت بود تا همگان به حقوق شهروندی خویش در جامعه ایران عصر قاجار آگاهی بیابند. روزنامه‌ها در این دوره همراه با سایر نهادهای اجتماعی تحولی شگرف یافتند و به نقش اساسی توده مردم در آفرینش رویدادهای تاریخی مهر تأیید زدند.

تبریز به واسطه پیشگامی اهالی آن در مشروطه و تحولات آن، از نخستین شهرهایی بود که روزنامه‌نگاری آزاد و منتقد، به علت فضای متفاوت سیاسی و اجتماعی این شهر، مجال بروز یافت و این شیوه نوین روزنامه‌نگاری در آن به رکن اجتماعی مهمی برای ترویج افکار آزادی‌خواهانه تبدیل شد. با شروع مبارزات مسلحانه مجاهدان مشروطه، نویسندگان هوادار آنان نیز فعالانه به تبلیغ قانون‌گرایی و تنقید مستبدان پرداختند و با آنکه طی مدت استبداد صغیر در کار نشر روزنامه در آذربایجان اخلاص‌هایی پدید آمد ولی این جریان توقف و تعطیلی نیافت.

پس از اعلام مشروطیت نیز دو هنر کاریکاتور و طنز اجتماعی در ایران، به تدریج در میان شیوه‌های انتقال پیام به مخاطب پا گرفت و در خدمت بیداری اجتماعی درآمد. در کار گرفتن کاریکاتور و طنز روزنامه‌های قفقاز به‌ویژه روزنامه ملانصرالدین پیشرو بودند. در این دوره تعدادی نشریات فکاهی مانند *آذربایجان*، *بو قلمون*، *صحبت*، *حشرات الارض*، *برجیس* و *کسالت* در قالب طنز به انتقاد از اوضاع اجتماعی پرداختند. این روزنامه‌ها به شدت انتقادی و اجتماعی بودند و بخش عمده‌ای از مطالب خود را در قالب طنز و شوخی بیان می‌کردند (مجیدی، ۱۳۸۲، ص ۲۱۰). به‌طور خلاصه روح و محتوای طنز مشروطیت، اعتراض به اوضاع نابسامان دوران قاجار بود.

پیش از بحث اصلی در باب *حشرات الارض*، لازم است به تأثیر انکارناپذیر مجله *ملانصرالدین* قفقاز بر روزنامه‌های طنز ایران و پیوندهای تکنیکی و هنری میان آن‌ها اشاره‌ای داشته باشیم. اهمیت این مجله در پیشرفت ژورنالیسم فکاهی و در پی آن تنویر افکار ایرانیان و همه‌گیر شدن مبارزات آنان در جهت برپایی حکومت مشروطه به حدی است که کسروی می‌نویسد: «ملانصرالدین از روزنامه‌هایی است که باید یاد آن در تاریخ بماند» (کسروی، ۱۳۸۱، ص ۱۹۴). نشریه طنز و فکاهی *ملانصرالدین* به سردبیری جلیل محمدقلی‌زاده از ۱۹۰۶ تا ۱۹۳۱ میلادی در سه شهر تفلیس، تبریز و

باکو به زبان ترکی انتشار یافت. هشت شماره این مجله از اول اسفند ۱۲۹۹ تا اردیبهشت ۱۳۰۰ در تبریز چاپ شده است. «ملانصرالدین با نویسندگانی چون صابر، محمدسعید اردوبادی، علیقلی نجف‌اوف و کاریکاتوریست‌های چون عظیم عظیم زاده و شمرلینگ انتشار یافت.» (قدیمی و کاظمی، ۱۳۹۶، ۱۷۸). این نشریه از لحاظ اسلوب و محتوا، الگوی روزنامه‌هایی چون آذربایجان، نسیم شمال و صور اسرافیل در مجموعه چرند و پرند شد (همان). رایینو درباره تأثیر ملانصرالدین بر نهضت مشروطه ایران و نویسندگان آن عصر می‌نویسد:

«در بعضی از تصاویر انتقادی روزنامه‌ها و مجلات صدر مشروطیت و نیز اشعار ملک‌الشعرای بهار، علامه دهخدا، اشرف گیلانی (نسیم شمال) اثر نمایان و مستقیمی از تصاویر و مندرجات نشریه ملانصرالدین دیده می‌شود و به جرئت می‌توان گفت نهضت مشروطه ایران و مطبوعات جدید آن را تا حد زیادی مدیون اثرات شگرف این نشریه و نویسندگان آن که همه آذربایجانی بوده‌اند دانست» (رایینو، ۱۳۸۰، ص ۲۴۱).

ستون طنز آلود مشهورترین نشریه تهران یعنی صور اسرافیل به قول براون کاملاً مرهون و ملهم از ملانصرالدین بود (آفاری، ۱۳۸۵، ص ۱۶۱ و آراین پور، ۱۳۵۰، ص ۴۴). ملانصرالدین در نوشته‌های خود ظلم و استبداد شاه و سلطان را مورد هدف قرار داده بود و اسلحه‌اش در این وادی، خنده بود، خنده‌ای پرمعنی و نیش‌دار. شماره‌های این مجله در میان مردم تبریز دست‌به‌دست می‌گشت. اشعار صابر اثرات نیکویی بر بیداری مردم داشت و آذربایجانیان خود نیز بندهای دیگری بر آن می‌افزودند. این اشعار که در لفافه خنده و شوخی، نفرت و انزجار بی‌حد ملت را از شاه و دستگاه استبدادی وی آشکار می‌ساخت بر جسارت انقلابیون در مبارزه با شاه بیش‌ازپیش می‌افزود (آراین پور، ۱۳۵۰، ص ۴۵). به دنبال این مجله، نویسندگان آذربایجانی حامی مشروطه شیوه انعکاس مطالب نشریات خود را به‌سان ملانصرالدین در آوردند. از جمله آن نشریات، روزنامه هفتگی آذربایجان به مدیریت علیقلی صراف بود که به سبک فکاهی و انتقادی در تبریز (۱۳۲۵ قمری) منتشر می‌شد. به دنبال آن «نشریه حشرات الارض هم که نگاره‌دار و شوخی‌آمیز می‌بود به‌وسیله حاجی میرزا آقا بلوری و به پیروی از ملانصرالدین در تبریز نوشته می‌شد» (کسروی، ۱۳۸۱، ص ۵۷۳). یکی دیگر از پیوندهای تکنیکی میان ملانصرالدین و نشریات متأثر از آن، انتقال پیام از زبان یک شخصیت خیالی بود که ملامعمو در ملانصرالدین و غفار و کیل در حشرات الارض این نقش سمبلیک را ایفا می‌کردند.

ما در این نوشتار برآنیم به بررسی و تحلیل محتوای روزنامه *حشرات/الارض* پردازیم. با بررسی مندرجات و کاریکاتورهای روزنامه به اهداف و رویکرد گردانندگان آن خواهیم رسید و هم چنین این بررسی، شناختی از اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران عصر مشروطه به دست خواهد داد. این مقاله با استفاده از روزنامه *حشرات/الارض* و دیگر منابع و مآخذ و با روش تحلیل محتوا نوشته شده است. پرسش‌هایی که در پژوهش حاضر کوشیده‌ایم به آن‌ها پاسخ گوییم عبارت‌اند از:

- ۱- رویکرد و خط‌مشی اصلی روزنامه *حشرات/الارض* در میان نشریات عصر مشروطه چیست؟
  - ۲- ابزارها و روش و نحوه انعکاس مطالب انتقادی روزنامه *حشرات/الارض* چگونه بوده است؟
- درباره پیشینه این تحقیق قابل ذکرست که مقاله مستقلی با روش تحلیل محتوا و تفسیر کاریکاتورهای *حشرات/الارض* منتشر نشده است. یک مقاله با عنوان «محمدعلی شاه و دولت وی از دیدگاه روزنامه آذربایجان و *حشرات/الارض*» از سمیه مقدم که فقط به چهار شماره *حشرات/الارض* پرداخته است. مسعود شجاعی طباطبایی هم به طور خلاصه و گذرا در دو صفحه با عنوان «کاریکاتور در ایران/حشرات/الارض» به معرفی این نشریه پرداخته است. لازم به ذکرست سایر محققان بر روی دیگر روزنامه‌های آن عصر مثل «شمس استانبول، روح القدس، ناله ملت، آذربایجان، قانون، ملانصرالدین و صور اسرافیل» بر اساس ساختار یا محتوای آن نشریات پژوهش‌هایی انجام داده‌اند. چنان‌که اشاره شد در این پژوهش از روش تحلیل محتوا بهره برده‌ایم. تحلیل محتوا یکی از روش‌های علمی تحقیق با هدف فراهم کردن شناخت و بینشی نو است. تحلیل محتوا روشی برای تحلیل اطلاعات به شیوه‌ای استاندارد به منظور دستیابی به استنتاج‌های معتبر از طریق آشکار کردن ویژگی‌ها و دلالت‌های نهفته در متن است که به کمک آن می‌توان ویژگی‌های خاص پیام‌ها را به‌طور نظام‌یافته و عینی مورد شناسایی قرار داد (فرانکفورد و نجمیاس، ۱۳۸۱، ص ۴۶۹)؛ به عبارت دیگر، تحلیل محتوا برای کشف محتوای درونی و پنهان داده‌ها، واحدهای مورد تحلیل از ورای گفته‌ها و نوشته‌ها، بررسی کیفیت محتوایی داده‌ها و تحلیل ساختاری متن یا نوشته به کار می‌رود و هدف اصلی آن دستیابی به درونۀ پنهان یا قصد واقعی و یافتن محورهای اصلی فکری پدیدآورندگان و شرایط و اوضاع و احوال محیطی مرتبط با تولید اثر نوشتاری و در نهایت، ارائه تفسیری واقع‌گرایانه از آن است (فرخزاد، ۱۳۸۴، ص ۲۷۱). از دیدگاه لازار سفلد هدف تحلیل محتوا، مسئله‌هایی هستند که باید گشوده شوند مانند «کی چی می‌گوید به کی و با چه نتیجه‌ای؟» (همان) و در پژوهش فعلی همین شیوه برای کاریکاتورهای نشریه به کار گرفته شده است.

بدین ترتیب تحلیل را باید برای نقدِ امورِ اتفاق افتاده، افرادِ صاحب مسئولیت و حاکمان مملکتی به کار گرفت. در این نوع تحلیل هدف انتقاد عیب جویی نیست بلکه به معنای توصیف، تشریح و تفسیر واقعیت هاست. در این تحقیق تلاش شده است که معنا و مفهوم کاریکاتورهای روزنامه و اندیشه پشت آن کشف شود و روشن گردد که این کاریکاتورها با چه رویدادهایی تطبیق می کند. همچنین با توجه به بسامد واژه های کلیدی، رویکرد کلی روزنامه بررسی خواهد شد. مزیت این روش آن است که می توان برداشت نسبتاً واقع بینانه ای از متن به دست آورد. با بررسی سرمقاله ها و اشعار طنز روشن می شود که این نشریه از حامیان کدام گرایش سیاسی و مدافع چه تفکری در روزگار انقلاب مشروطه بوده است.

۲- معرفی روزنامه و ساختار شکلی آن

روزنامه حشرات/الارض نشریه ای هفتگی، فکاهی و کاریکاتوری بود که از ۱۴ صفر ۱۳۲۶ تا ۱۲ محرم ۱۳۲۹ / ۲۶ اسفند ۱۲۸۶ تا ۲۳ دی ۱۲۸۹ در تبریز انتشار می یافت (پروین، ۱۳۷۹، ص ۵۴۸). نام حشرات/الارض جزو نام هایی بود که کارکرد ارتباط شناسانه دارد، یعنی مخاطب با مشاهده و یا شنیدن اسم نشریه مجذوب آن می شد و به نوعی جسارت گرداننده آن را در نام گذاری نشان می داد که در تاریخ روزنامه نگاری ایران کم نظیر می نماید. حشرات/الارض در اندازه ۱۸×۳۳ سانتی متر در ۴ صفحه با چاپ سربی و به وسیله شرکت معارف در تیمچه حسینیه تبریز انتشار می یافت. قیمت اشتراک سالانه ۴۸ شماره آن در تبریز ۱۲ قران، ممالک داخله ایران ۱۶ قران و ممالک خارجه ۱۰ فرانک بود. قیمت تک نسخه آن در تبریز یک شاهی و در سایر شهرهای ایران ۵ شاهی بود. همچنین این نشریه دارای دو سرلوحه حروفی و خطی بود (حشرات/الارض، س اول، ش دوم، ۲۵ صفر ۱۳۲۶، ص ۲) با آنکه در اصل قرار بود ۴۸ شماره از این نشریه در یک سال چاپ و توزیع شود با چاپ شماره ۱۵ آن در تاریخ ۲۱ محرم ۱۳۲۹ به وسیله حکومت وقت توقیف شد (ناهدی آذر، ص ۵۸). هر چند به نوشته کسروی به سبب جنگ های مشروطه خواهان و مستبدان، از حشرات/الارض «بیش از ده و اند شماره بیرون نیامد» (کسروی، ۱۳۸۱، ص ۵۷۳) منابعی دیگر از چاپ شماره ۱۲ در هشتم جمادی الاول ۱۳۲۶ و شماره های ۱۴ و ۱۵ پس از پیروزی مشروطه خواهان در دوره دوم مشروطه خبر می دهند. شماره ۱۵ در محرم ۱۳۲۹ چاپ شده و بعد از آن این نشریه توقیف شده است (پروین، ۱۳۷۹، ص ۵۴۸؛ مجیدی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۰) روزنامه حشرات/الارض خود را جانشین روزنامه آذربایجان (نشریه ای فکاهی و انتقادی که در سال ۱۳۲۵ ق به شیوه روزنامه ملانصرالدین، با

کاریکاتورهای پرمحتوا در تبریز منتشر می‌شد) دانسته و دومین روزنامه‌ای بود که به تقلید از *ملانصرالدین* نوشته و منتشر می‌شد (ناهدی آذر، صص ۵۰ و ۵۶). قابل ذکر است که اولین روزنامه مصور ایران به نام *آذربایجان* در تبریز منتشر شده و مدیرمسئول این نشریه همانند *حشرات/الارض*، میرزا آقا بلوری بود. (طاهرزاده بهزاد، ۱۳۳۲، ص ۲۹). شباهت این دو روزنامه به یکدیگر نشان‌دهنده پیگیری راه و روشی واحد است. هرچند زبان دوّم روزنامه *حشرات* همانند *آذربایجان*، ترکی آذری بوده ولی میزان مطالب ترکی *حشرات/الارض* بسیار اندک است (پروین، ۱۳۷۲، ص ۵۴۸).

حشرات/الارض در قالب طنز و فکاهی و ترسیم کاریکاتورهای معنی‌دار به انتقاد از روش اداره، عملکرد طبقه حاکم و اوضاع سیاسی - اجتماعی ایران می‌پرداخت. زیرلگویی این روزنامه که بیان می‌دارد: «روزنامه‌ای است مصور و مفید که در سیاسی عالم حیوانات سخن می‌گوید ماهی غیر از ایام هفته عجتاً چهار نسخه طبع و توقیف خواهد شد...» (همه شماره‌های در دسترس *حشرات/الارض*، ص ۲) نشانگر آن است که خواننده با نوعی فانتزی سیاسی روبه‌روست. این نشریه نسبت به بسیاری از نشریات صدر مشروطه با تکنیک بهتری به فکاهی و طنز سیاسی نزدیک می‌شود و دارای کنایات جالبی است. در آن دوره بسیاری از نشریات در زیرلگویی خود چند کلمه شعارگونه مثل حریت، مساوات، عدالت برای اعلام افکار خود می‌نوشتند و *حشرات/الارض* هم با دیدی کنایه‌آمیز زیر لگویی خود کلمات «کسالت، عداوت، نفاق و بیماری» درج می‌کرد (ضیایی، ۱۳۸۵، ص ۹۵ و شماره‌های موجود *حشرات/الارض*) این روزنامه از نثری روان و درعین حال ساده و طنزآمیز برخوردار، و کاریکاتورهای تصویرشده در آن تمسخرآمیز، انتقادی و آگاه‌کننده بوده است (مجیدی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۱). یکی از سمبل‌ها و شخصیت‌های موردنظر روزنامه، غفار و کیل دیوانه بازارگرد معروف تبریز بوده و بسیاری از مطالب از زبان او و منتسب به وی نقل شده است. در همین زمینه نشریات دیگری هم چون *ملانصرالدین*، *صوراسرافیل* و *آذربایجان* به ترتیب با شخصیت‌هایی خیالی و سمبلیک به نام‌های ملاعمو، آکبلانی و حاجی بابا پیام خود را به گوش مخاطبان می‌رساندند.

این روزنامه نخستین روزنامه فارسی است که طنز و کاریکاتور را همچون *ملانصرالدین*، باهم به کار گرفت. (کهن، ص ۳۳۲). البته گفتنی است بعضی عناوین کاریکاتورها و همچنین مطالب و اشعار طنز به زبان ترکی نوشته می‌شد. ادوارد براون این روزنامه را یکی از بهترین مطبوعات فکاهی معرفی نموده و معتقد است که مشی سیاسی نشریه آزادی‌خواهی (لیبرال) و مشروطه اعتدالی بوده

است (براون، ۱۳۷۷، ص ۳۴۶) هرچند براون در اثر دیگرش مطالب این نشریه را تا حدودی افتراآمیز و حاوی ترجمان احوال اشخاصی که دشمنان کشور تلقی می‌شدند دانسته بود (براون، ۱۳۸۰، ص ۲۳۱).

«تنها روزنامه کاریکاتوری که در دوره استبداد صغیر به حیات خود ادامه داد همین حشرات الارض بود. حسین طاهرزاده بهزاد طراح کاریکاتورها بود لکن آن‌ها را امضا نمی‌کرد. او پیش از این هم کاریکاتورهای روزنامه آذربایجان را کشیده بود.» (پروین، ۱۳۷۹، صص ۶۶۷ و ۶۶۸) کاریکاتورهای روزنامه در صفحه‌های اول و چهارم به چاپ می‌رسید. جالب آنکه در هیچ جای این نشریه، نامی از مدیر و دبیر و نگارنده ذکر نشده است.

۳- میرزا آقا بلوری، مدیر و مؤسس حشرات الارض

میرزا آقا بلوری از روزنامه‌نگاران فعال و تجار با فرهنگ آذربایجان بود. او یکی از مجاهدین و سرسپردگان مشروطه به شمار می‌رفت که در سمت‌های نمایندگی انجمن ایالتی، ریاست شهربانی تبریز، معاونت والی آذربایجان لیاقت و شایستگی خود را در اداره ارگان‌های مختلف نشان داده بود (طباطبایی مجلد، ۱۳۹۰، ص ۶۱۱). مدیریت نشریه حشرات الارض را میرزا آقا بلوری و نویسندگی‌اش را میرزا آقا ناله ملت بر عهده داشتند (نخجوانی، ۱۳۴۲، ص ۵؛ ناهیدی آذر، ص ۵۶). منبعی دیگر مؤسس، ناشر و نویسنده روزنامه را میرزا آقا بلوری ملقب به «ناله ملت» معرفی می‌کند (مجیدی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۰) که به نظر می‌رسد درست نباشد چون میرزا آقا بلوری و میرزا آقا ناله ملت دو شخصیت متفاوت‌اند. (قدیمی و منوچهری، ۱۳۹۴، ص ۱۵۹) میرزا آقا بلوری چاپخانه محمدعلی میرزا را که در زمان ولیعهدی‌اش در تبریز مالک آن بود از او خریداری کرد (کسروی، ۱۳۸۱، ص ۲۶۹) و آن را در آغاز سال ۱۳۲۴ ق/ ۱۲۸۵ ش ناموس نام نهاد. بخش حرفی نشریه در این چاپخانه و بخش سنگی حشرات الارض برای چاپ کاریکاتور در مهم‌ترین و نامدارترین چاپخانه سنگی تبریز یعنی مطبعه اسکندانی به چاپ می‌رسید (پروین، ۱۳۷۹، ص ۷۴۹). میرزا آقا با نشر روزنامه‌های آذربایجان و حشرات الارض خدمات فرهنگی قابل توجهی به انقلاب مشروطه کرده است. این نشریات به‌مثابه بازوی فرهنگی انجمن‌های محلی - سیاسی در پیشبرد انقلاب مشروطه عمل می‌کردند. او به علی‌قلی صفراوف در نگارش و انتشار نشریه آذربایجان یاری رسانده و حشرات الارض را جانشین آذربایجان معرفی کرد (محیط طباطبایی، ۱۳۷۵، صص ۱۰۵-۱۰۸). وی همچنین روزنامه خیراندیش را پس از حشرات الارض در ۱۳۲۶ ق به زبان ترکی با چاپ سنگی در

تبریز بنیاد نهاد (ناهدی آذر، ص ۶۰). میرزا آقا در کار نشر و پخش روزنامه مجاهد هم با سید محمد شبستری ملقب به محمد ابوالضیاء همکاری می کرد (همان: ص ۵۵).

۴- کاریکاتور و طنز ابزار انتقاد آگاهی بخش

کاریکاتور به مفهومی که امروزه یاد می کنیم محصول دوران رنسانس و متولد بولونیای ایتالیاست؛ عصری که اهمیت «فرد» مورد تأکید قرار گرفت. کاریکاتور را هنر هشتم می خوانند. به نوشته میرزاصالح:

«این هنر تجسم نگاه قشر و طبقه ای بود به قشر و طبقه دیگر و به سخره گرفتن موقعیت و کردار اجتماعی و شکل و شمایل دیگران... و رفته رفته به ابزاری تبدیل شد که فرودستان علیه فرادستان به کار می بردند. به عبارتی موجز کاریکاتور بازی ساده اندیشه هاست. بازی ای که بدون یاری گرفتن از واژه ها و تنها با بهره گیری از نقش خطوط بیان می شود. در واقع باید گفت آزادی زائیده طنز است و طنز، بازی ساده اندیشه هاست. بدون وجود آزادی، کاریکاتور انتقادی امکان وجود نمی یابد. رواج کاریکاتور نشانی از ظهور آگاهی انتقادی است که در مقایسه با انتقاد جدی، تا حدی از سانسور حکومتی در امان است. در شرایط استبداد، کاریکاتورها معنای ویژه ای می یابند. گاه چند خط معنی دار کارساز می شود و جباری را سر دم می نشاند و نشان می دهد که آبرمرد کسی جز یک آدم بیچاره عوضی نیست. آوازه هیچ یک از جباران در مقابل چنین کاریکاتورها و طنزپردازی ها نمی تواند تاب بیاورد» (میرزا صالح، ۱۳۹۳، صص ۲۴-۲۷).

در یک نگاه به کاریکاتورها می توان سه ویژگی برشمرد: تصویر، طنز و اندیشه. کاریکاتور است از میان آن سه ویژگی با طنز به عنوان یک امر ذاتی و جذاب در گیر است؛ اما آن چه به کاریکاتور او اهمیت می بخشد و اذهان بیننده را به سوی خود فرا می خواند تفکر و اندیشه طراح است که به طرح ها عمق می دهد.

«طنز روش ویژه ای در نویسندگی است که ضمن دادن تصویر هجو آمیزی از جهات زشت و منفی و ناجور زندگی، معایب و مفاسد جامعه و حقایق تلخ اجتماعی را به صورتی اغراق آمیز یعنی زشت تر و بدتر کیب تر از آنچه هست نمایش می دهد تا صفات و مشخصات آن ها روشن تر و نمایان تر جلوه کند. مبنای طنز بر شوخی و خنده است اما خنده ای تلخ و جدی همراه با سرزنش که خطا کاران را متوجه خطای خود می سازد. در واقع هدف طنز در نشریات رفع معایبی که در حیات اجتماعی پدید آمده و اصلاح امور است» (آرین پور، ۱۳۵۰، ص ۳۶).

به باور طنزپردازان کاریکاتور سلاحي است برای ساختن افکار عمومی؛ اما در نظر خود کامان، افکار عمومی در ساحت قدرت جایگاهی ندارند. در همین رابطه مستبدان به کاریکاتورهای نشریات سخت حساس بوده و اغلب توان تحمل انتقاد و اعتراض را نداشتند. البته خاصیت دیکتاتور، خودخواهی و خودکامگی است. در ایران عصر قاجار به علت شرایط سیاسی و اجتماعی و استبداد شدید، آفرینش اثر طنزآمیز چندان آسان نبوده است و در صورت آشکار شدن هویت نویسنده یا طراح اثر، آنان به سختی مورد آزار قرار می گرفتند. محمدعلی شاه مستبد زمانه هم از این امر که طراحان را تحت تعقیب قرار می داد؛ مستثنا نبود. او از کاریکاتور روزنامه‌ها وحشت داشت. قبل از انقلاب مشروطه، عوام شاه را ظل الله می نامیدند و وجود او را از گناهان میرا تصور می کردند. بعد از صدور فرمان مشروطیت و فراهم آمدن مجال آزاد برای انتشار روزنامه‌ها، گاه گاهی تصاویر او را در صفحات جراید به شکل‌های مضحکی منعکس می کردند و محمدعلی شاه از مشاهده آن‌ها سخت عصبانی می شد. طاهرزاده بهزاد در این باره به نقل از برادرش حسین، طراح کاریکاتورهای حشرات/الارض، می نویسد:

«... وقتی که در مرنند دست عمال شجاع نظام گرفتار شده بودم در اثنای بازپرسی عقب نقاشی می گشتند که کاریکاتور شاه را ترسیم کرده بود. در این کاریکاتور که در روزنامه حشرات/الارض چاپ شده بود شکل شاه را مثل قورباغه چاقی کشیده بودم و اگر می فهمیدند که من آن را ترسیم کرده‌ام بی شک اعدام می کردند» (طاهرزاده بهزاد، ۱۳۳۲، ص ۳۳-۳۴).

طراحان حشرات/الارض برای بیان نظرات و مشی سیاسی‌شان از نمادهای حیوانی همچون گرگ، موش، شیر و ... استفاده می کردند و از آن‌ها برای بیان وقایع و کمک به آگاهی مردم بهره می گرفتند (شجاعی، ۱۳۷۲، ص ۶). «انگیزه رویکرد روزنامه‌ها به کاریکاتور، اقبال مردم بود که به پیگرد رویدادها دل بستگی نشان می دادند ولی نوشتارهای دراز و خسته کننده را نمی پسندیدند» (پروین، ۱۳۷۹، ص ۶۶۷). با دقت در کاریکاتورهای حشرات/الارض می توان دریافت که موضوعات آن سیاسی و اجتماعی بوده و بیشتر در مخالفت با شاه و دربار و دیگر صاحبان زور و زر کشیده شده بود (همان: ۶۶۹).

بعضی از پشت‌جلدهای حشرات/الارض به صورت چندصحنه‌ای کشیده شده و به این ترتیب کاریکاتوریست خواسته است اتفاقات را در گذر زمان نشان دهد که این نمونه را می توان از قدیمی ترین کارتون‌های چندصفحه‌ای مطبوعات ایران دانست (شماره‌های موجود حشرات/الارض

و ضیایی، ۱۳۸۵، ص ۹۵). به بیان دیگر، این نشریه با تبعیت از اصول طنزنویسی مجله *ملانصرالدین* با عبارت‌های کوتاه ولی گزنده و نیش‌دار از حکام زمانه انتقاد می‌کرد و به مردم مبارزه با ظلم و فساد مقامات دولتی را گوشزد می‌کرد. *حشرات/الارض* نسبت به نشریات عصر مشروطه با روش متفاوتی، طنز سیاسی را به کار گرفته و به صورت شفاف از مسئولان نالایق و اشخاص ضد مشروطه نام می‌برد.

۵- تحلیل محتوایی *حشرات/الارض*

در سرمقاله اولین شماره نشریه، «غفار و کیل» (از عقلای مجانین بازار تبریز) منشی اول روزنامه معرفی شده که تحفه‌ای برای خوانندگان خواهد آورد. نوشته شده:

«چند روزی است که دوستان ما منتظر دیدار روزنامه *حشرات/الارض* بوده و به خیال خودشان که غفار و کیل منشی اول اداره، به عالم مطبوعات چه تحفه خواهد آورد و یا برای مشترکین با دندان‌های خود از هوا گنجشک شکار خواهد کرد، و یا آنکه به سر کچل آن‌ها دوائی خواهد مالید، نه خیر هیچ‌یک از این‌ها نیست: کل اگر طیب بودی سر خود دوا نمودی، غفار و کیل اگر تا این درجه‌ها مدبر و کاردان بود تا حال به جهت خود فکری می‌کرد» (صدر هاشمی، ۱۳۶۴، ص ۲۱۶ و رابینو، ۱۳۸۰، ص ۱۲۵).

همین سرمقاله از انتظار و اشتیاق مردم آذربایجان به انتشار نشریه خبر می‌دهد. روزنامه *صوراسرافیل* که نمایندگی فروش *حشرات/الارض* را در تهران بر عهده داشته (پروین، ۱۳۷۹، ص ۷۷۲) در شماره ۳۱ سال اول خود (پنج‌شنبه ۱۱ جمادی‌الاولی ۱۳۲۶ قمری) انتشار *حشرات/الارض* را به فال نیک گرفته و چنین نوشته: «مشترکین عظام را به طلوع کوبی سعد از افق آذربایجان به نام روزنامه *حشرات/الارض* مژده می‌دهیم... یکی از تحفه‌های دوره جدید تاریخ ما و بهترین زمینه و محرک صفات حسنه و اخلاق نیک است. کمتر روزنامه از حیث نظم و نثر دارای این قدر از عذوبت کلام و شیرینی ادا بوده. گذشته از اینکه روزنامه مزبور حاوی خیلی از دقایق و شامل بسی از حقایق است به صورت‌های رنگین مصور می‌باشد و در تصویر همین صور آن ذوق و سلیقه به کار می‌رود که در نظم و نثر آن به عمل می‌آید» (صدر هاشمی، ۱۳۶۴، ص ۲۱۶).

در کاریکاتور شماره اول روزنامه، محمدعلی شاه به عنوان عروسک خیمه‌شب‌بازی که بازیچه دست دو مرد است به تصویر کشیده شده است. «مردی که نخ خیمه‌شب‌بازی را به دست گرفته است به‌عنوان نماد و کاراکتر اصلی کاریکاتورهای این نشریه، حاج ملا عباس ایروانی (حاجی میرزا

آغاسی) صدراعظم جاه طلب و ساده لوح محمدشاه است. مرد دیگر نماد مشاوران روسی شاه است که با تطمیع اطرافیان شاه سعی می کند امور کشور در جهت اهداف دولت روسیه قرار دهد. ما در این کاریکاتور شاهی را می بینیم که بازیچه دست آرا صدراعظم بی کفایت و فرد بیگانه ای چون شاپشال روسی بوده است (مقدم، ۱۳۹۴، ص ۲۵۳).

روند استفاده از کاریکاتور در شماره دوم نیز ادامه می یابد. در صفحه اول شماره دوم دو کاریکاتور ترسیم شده که در یکی از آن ها فردی تحت عنوان «مسلمان خالص» را نشان می دهد که با ازهای در دست، درختی را به اسم مساوات قطع می کند و ابلیس به این صحنه می نگرد و می خندد. این کاریکاتور به مناسبت توقیف روزنامه مساوات طراحی شده بود. همچنین در همان صفحه دو نفر را در حال نظاره جنگ دو خروس نشان می دهد که مقصود از آن اختلافات جناح های سیاسی داخل ایران و نظارت آگاهانه بیگانگان (انگلیس و روس) بر مرافعه و نزاع بین ایرانیان است. در کاریکاتور صفحه ۴ فردی، حیوانی را مورد خطاب قرار داده که «چرا باغ متعلق به ملت را خراب نموده ای؟» که منظور انتقاد از غارت بیت المال است. باز در طرحی دیگر به دخالت های کشور همسایه (روسیه) در امور داخلی و تشدید نفوذ بر جریان های سیاسی ایران اشاره دارد (حشرات الارض، سال اول، شماره ۲، ۲۵ صفر ۱۳۲۶: صص ۱-۴).

در شماره سوم کاریکاتور است با الهام از منظومه موش و گربه عبید زاکانی با زبانی نمادین مصرعی نوشته که «گربه عابد شده مسلمانا» و بدین صورت به تظاهر و ریاکاری مسلمانان برای حفظ منافع خود اشاره می کند (حشرات الارض، سال اول، شماره ۳، ۲ ربیع الاول ۱۳۲۶: ص ۱). تعریف لفظ مشروطه در قاموس وطن پرستان و وطن فروشان ایران از دیگر موضوعات کلیدی نشریه بوده که در نظر گروه اول (وطن پرستان) این تعریف عبارت است از «تحدید حدود دولت و آزادی حقوق ملت و دفع تعدیات وزرا و حکام و مساوات در اجرای قانون و تعدیل امور و تأمین بلاد و تنظیم قشون و حفظ ثغور مملکت اسلام» ولی در اصطلاح گروه دوم (وطن فروشان) عبارت است از «و هو یتشکل باشکال مختلفه جوهری است که در امکانه متعدد اثرات متفرقه می بخشد» (همان: ص ۲). جمله دوم نشان می دهد که از نظر نویسندگان افرادی که دل در گرو مشروطه ندارند بیشتر نفع آنی خود را در قالب آن کلمه جستجو می کنند و به دنبال معنی حقیقی مشروطه نبوده و نیستند.

در شماره چهارم تصویر صفحه اول زیر عنوان «ترقی شیمی در ایران قرن ۲۰» کارگری را نشان می دهد که روی سکوی بلندی خمیر را چانه می گیرد و در تصویر پایینی آن صفحه مردی را نشان

می‌دهد که با چرخ تخته‌ای کار می‌کند و آن را «کارخانه ریسمان‌بافی آتشی» نام نهاده است. در طرح صفحه چهارم، کوزه‌گری را در کارگاه سفالگری قدیمی نشان می‌دهد و این عمل او را «ترقیات قرن بیستم ایران» عنوان کرده است (حشرات/الارض، سال اول، شماره ۴، ۸ ربیع‌الاول ۱۳۲۶: صص ۱-۴) در این کاریکاتورها به‌طور کنایه‌آمیزی از عقب‌ماندگی اقتصادی ایران و پیشرفت دیگر کشورها انتقاد شده است.

نویسنده حشرات/الارض در نوشتاری طنزآمیز از کرایه این روزنامه توسط بازاریان تبریز خبر داده است: «با چشم نابینای خود می‌بینم که در تبریز ۱۰ نفر از تجار و کسبه کمپانی [شریک] شده یک نمره روزنامه که منتها ۲ یا ۴ شاهی قیمت دارد، به یک پول اجاره می‌کنند به فاصله ده دقیقه خواننده باز به روزنامه فروش رد می‌نمایند. صرفه‌جویی و میل به جراید بالاتر از این تصور نمی‌شود و بس» (حشرات/الارض، سال اول، شماره ۴، ۸ ربیع‌الاول ۱۳۲۶: ص ۳)

در شماره پنجم، دو کاریکاتور با موضوعی واحد طرح شده است؛ این دو کاریکاتور نشان می‌دهد حجاج ایرانی توسط مأمور کنسول‌گری ایران در استانبول مورد بی‌احترامی قرار گرفته‌اند و همان شخص مداخله‌گر خارجی در پشت صحنه هدایت مأمور ایرانی را بر عهده دارد (حشرات/الارض، سال اول، شماره ۵، ۱۵ ربیع‌الاول ۱۳۲۶: صص ۱-۴). در طرحی دیگر در قسمت بالای تصویر قشون مسلح استبداد در ورامین، دو آیه از سوره فیل قرآن درج شده است: «ترمیمهم بحجاره من سجیل فجعلهم کعصف مأكول» به معنی «که بر آنان سنگریزه‌هایی از سنگ-گل فرو انداختند و سرانجام آنان را مانند برگ کاه جویده ساخت» (همان: ص ۴) به نظر می‌رسد منظور طراح، سرکوبی نیروی پادشاه مستبد محمدعلی شاه به وسیله امداد غیبی و الهی باشد همان‌گونه که اصحاب فیل در راه تخریب کعبه به وسیله مرغان هلاک شدند.

در صفحه اول شماره ششم درخت تنومندی تصویر شده که روی آن «مجلس ملی» قید شده است. ریشه این درخت در آذربایجان ایران قرار دارد. در نظر طراح، باروری و رشد درخت (مجلس ملی) از تبریز بود که آن هم مبین نجات مشروطیت به دست مجاهدان تبریزی بود. البته از رنگ قرمز سطح خاک ایران می‌توان فهمید که درخت مجلس با خون انقلابیون و مجاهدین مشروطیت کل میهن آبیاری شده است. در کاریکاتور صفحه آخر، این بیت نوشته شده که «شبان ما مگر در خواب ناز است!!! که گرگان را ره اندر گله باز است!!!» و طرحی از چوپان و گله گوسفندی کشیده شده است. چوپان در خواب و گله گوسفند در زیر چنگال گرگان دریده شده‌اند. در این طرح چوپان

نماد شاه و گله نماد مردم ستم‌دیده بودند که به دست گرگ، نماد مستبدین داخلی و استعمارگران خارجی، مورد ظلم و ستم و تضییع حقوق قرار می‌گرفتند (حشرات/الارض، سال اول، شماره ۶، ۲۱ ربیع‌الاول ۱۳۲۶: صص ۱-۴). در همین شماره در شعری به زبان ترکی آذربایجانی، ضمن حمایت از وطن در مقابل تجاوزات عثمانی، خواهان ایرانی قدرتمند شده و ایرانیان را به سبب جهل و نفاق و عقب ماندن از علوم و فنون مورد نکوهش قرار داده است (همان: ص ۲).

در شماره هفتم نویسنده در مطلبی با عنوان «لعنت» به افرادی که در جهت اهداف زیر قدم برمی‌دارند لعنت فرستاده است: دشمنی با دین، ترجیح خود و اقوام بر پیشرفت مشروطیت، مشورت با غیرمتدین، قربانی کردن اسلام به پای کفار و نفاق میان مسلمانان (حشرات/الارض، سال اول، شماره ۷، ۶ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶، ص ۳).

تصاویر و کاریکاتورهای شماره هشتم ریاکاری و دورویی برخی و کلای مجلس را به نقد کشیده است. در تصاویر این شماره اوضاع و احوال زندگانی میرزا آقا اصفهانی معروف به نفتی و کیل تبریز را از آشپزی در اسلامبول و برخورد با خانمی فرنگی در بادکوبه تا استقبال مجلل در تبریز و به جیب زدن پول فراوان و اظهار تقدس و دستاربندی و عضویت در مجلس سُرّی مستبدین و خلوت با محمدعلی شاه نشان می‌دهد. (حشرات/الارض، سال اول، شماره ۸، غره ربیع‌الثانی ۱۳۲۶، صص ۱-۴ و محیط طباطبائی، ۱۳۷۵، ص ۲۲۲) در مجموع این کاریکاتورها به ریاکاری و دورویی نماینده اشاره می‌کند که در شهرهای متفاوت چهره‌های گوناگون از خود نشان می‌دهد.

در این شماره، ترکیب‌بندی از شاعری آزادی‌خواه و وطن‌پرست و گمنام که مانند ده‌ها طنزپرداز دیگر ناشناخته است در جواب قطعه «آکبلای» روزنامه صوراسرافیل چاپ شده است. پند حکیمانه او به صوراسرافیل چنین آغاز می‌شود:

ای پیر جهان‌دیده و فرزانه آکبلای
وی بامزه روشن‌دل و مردانه آکبلای
دارم به تو یک پند حکیمانه آکبلای
آیا پذیری ز منش یا نه آکبلای

در یک بند از ترکیب، گویی همان میرزا آقا نفتی را هدف نقد قرار داده است:

دجال‌صفت آنکه خروج از اصفهان کرد
اسرار نهران را همه در سینه نهران کرد
مشروطه خالص شد و کرد آنچه توان کرد
گرفت به کف سُبُحه صددانه آکبلای

که تعریضی به آخرین منظره از مناظر کاریکاتور مربوط به میرزا آقای نفتی و کیل تبریز است

(همان)

در کاریکاتوری که در شماره نهم تصویر شده است، شهرهای ایران به صورت مدور و به شکل جوخه اعدام ترسیم شده و در وسط دایره فردی به عنوان منشأ و مصدر در حال گرداندن فساد و استبداد در ایالات و شهرهاست. مراد این کاریکاتور محمدعلی شاه مستبد است که با قتل مشروطه‌طلبان و ظلم و جور بر ایرانیان حکمرانی می‌کرد. در کاریکاتور بالای صفحه عبارتی نوشته شده: «حاجت به کلاه تتری داشتنت نیست / مشروطه‌طلب باش کلاه نمندی دار...» (حشرات/الارض: سال اول، شماره ۹، ۱۴ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶: ص ۱). نویسنده با الهام از شعر سعدی «حاجت به کلاه برکی داشتنت نیست / درویش صفت باش کلاه تتری دار»، به لزوم مشروطه‌خواهی همه افراد جامعه ایران تأکید دارد با این بیان که می‌توان کلاه نمندی روستاییان بر سر گذاشت و درعین حال مشروطه‌طلب هم بود. به بیان دیگر مهم آن بوده که روح مشروطه‌خواهی در بین توده مردم باشد و داشتن ثروت و مقام عالی نشان مشروطگی نبوده و نیست. از این منظر نباید نقش بی‌بدیل توده مردم و طبقات مختلف در روند پیشبرد انقلاب مشروطیت را از یاد برد؛ هم چنان که تغییر و تحولات اجتماعی در تاریخ ایران و مقابله با استبداد سیاسی با قیام و دخالت مستقیم ملت همراه بوده است.

در همین شماره مطلبی با عنوان «این همه آوازاها از شه بود» از زبان غفار و کیل چاپ شده است که به ظلم و جور خوانین و آیین خان‌خانی در دهکده‌ها اشاره دارد که مجازاتی هم در پی نداشت. این مطلب هم تیغ تیز انتقاد به سوی شخص اول مملکت (محمدعلی شاه) نشانه رفته است. در ادامه به مطلبی با عنوان «بیچاره ملت» برمی‌خوریم که با نثری ادبی، عاطفی، مصائب و مشکلات مردم را بیان کرده است (حشرات/الارض، سال اول، شماره ۹، ۱۴ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶: صص ۲-۳). در ادامه کاریکاتوری کشیده شده که پیکر بی‌جان ملت آماج حملات حیوانات وحشی و درندگان قرار گرفته است. به نظر می‌رسد مراد کاریکاتوریست، تنهایی ملت ایران در برابر ظلم مأموران حکومتی است که با وجود جور و ستمشان، شاه مملکت فقط به نظاره این قبیل تجاوزات نشسته است. در طرح مذکور قصد آن بوده که با استفاده از نماد حیوانات به آگاهی خوانندگان برسانند که مأموران انگل و حیوان صفت حکومتی در حال مکیدن خون ضعفا و فقرا هستند (همان: ص ۴).

حشرات/الارض با کاریکاتوری در شماره دهم مستقیماً به جنگ محمدعلی شاه رفته است. تصویر فردی را کشیده که عبارت «آغزی یا شیل مستبد» (مستبد دهن‌بین) در کنارش نقش بسته و منظور از آن شخص محمدعلی شاه بود که در عین دیکتاتوری چشم به سیاست‌های سفارتخانه روسیه داشت تا ببیند آن‌ها در قبال امور داخلی ایران چه سیاستی اتخاذ می‌کنند (حشرات/الارض،

سال اول، شماره ۱۰، ۲۱ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶: ص ۱). در طرح دیگر، مأموری در حال بلعیدن پلی است و در کنارش این جمله قید شده: «یک نفر به این حاجی کمک کند که این پل را بلع نماید» (همان: ص ۱). گویا در آن زمان سیل عظیمی، پل مهران‌رود (میدان چایی) تبریز را تخریب کرده و فرد مسئول بازسازی پل، در حال اختلاس از بودجه تعمیرات آن است. در واکنش خوانندگان به همین کاریکاتور، می‌توان به برآشفتگی کسانی که مورد انتقاد قرار می‌گرفتند اشاره کرد:

«در انجمن ایالتی تبریز، نماینده‌ای گفت: بنده امروز جریده حشرات الارض را دیدم. شکل یک حاجی را کشیده‌اند که پل را می‌بلعد! آیا حق انتشار این تصویر را دارند؟ نماینده دیگری پاسخ داد: این مسئله غیر از لویح خفیه است. بلی، روزنامه معایب و خیانات هرکس را اعم از اعلی و ادنی می‌تواند ظاهر سازد، مشروط بر اینکه تهمت نباشد» (همان، ص ۱؛ پروین، ۱۳۷۹، ص ۶۶۹).

مضمون غالب مطالب حشرات الارض درباره همفکری و هماهنگی مردم با مشروطه و مخالفت با چیرگی و نفوذ بیگانگان است. در این زمینه در انتقاد به جدایی برخی علما از مشروطیت، سوگندشکنان را خائن به اسلام و ایران و همچنین روسوفیل معرفی کرده تا حدی که به طنز، چاپ قرآن بر کاغذ روسی را نتیجه این نگرش و وابستگی دانسته است (حشرات الارض، سال اول، ش ۱۰، ۲۱ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶: ص ۳). در طرحی دیگر فردی در حال سربریدن و پوست‌کندن گوسفندی است. گوسفند را می‌توان نماد مردم و فرد قصاب را نماد والیان ایالتی ایران دانست. در زیر این کاریکاتور اسامی چند والی را ذکر می‌کند: «در طهران امیر بهادر، در شیراز قوامیان، در گرمروند ابراهیم‌خان نصرت نظام، در ت ت تب تب ریز... لعنت بر شیطان» (همان: ص ۴). با توجه به این کاریکاتور و طرح‌های مشابه در این روزنامه، می‌توان گفت والیان برای اختیارات خود در ولایات و ایالات حدودمرزی نشناخته و به آزار و اذیت رعایا می‌پرداختند. مردم ایالات هم چاره‌ای جز گزارش اوضاع نابسامان شهرها و روستاها به مجلس نداشتند. گوش نمایندگان مجلس پر از فریاد ستمدیدگان شیراز، عراق و قم بود. بسیاری دیگر از آشفتگی خلخال و از بیدادگری‌های شکرالله خان، سالارالدوله، عمیدالسلطنه در تالش و قوام‌الملک در شیراز... سخن به میان آورده‌اند (کسروی، ۱۳۸۱، صص ۲۸۲ و ۲۸۳).

در تصویر پایین صفحه چهارم شماره دهم، گوسفندی در اختیار فردی است که دو شخص از عدم اعتمادشان به او برای نگهداری از آن حیوان سخن می‌رانند:

«می ترسم که از چنگال گرگم دربودی چو دیدم عاقبت گرگم تو بودی»

و بعد از سپری شدن دو ماه می بینیم که همان فرد، در حال کندن پشم گوسفند است (حشرات/الارض، سال اول، ش ۲۱، ۱۰، ربیع‌الثانی ۱۳۲۶: ص ۴). به نظر می‌رسد که حکومت ایران اختیار ایالات و مردم (گوسفندان) را به والیان و مأموران دولتی (گرگ‌ها) سپرده بود تا دمار از روزگار آن‌ها دریاورند. یکی از این ایالات، آذربایجان بود که محمدعلی شاه کینه فراوانی نسبت به آن داشت حاکمانی به آذربایجان می‌فرستاد که این خطه را به خاک و خون بکشد. «...آتش بیداد در ارومیه و اطراف افروخته، تمامی دهات قتل و غارت، زائد بر دوهزار نفر مرد و زن و بچه سر بریده و شکم دریده، یک‌صد جنازه مسلمان در شیطان‌آباد و داش‌آغیل بی غسل و کفن مانده...» (کسروی، ۱۳۸۱، ص ۵۵۲) در روزهایی که آذربایجان در خاک و خون می‌غلتید محمدعلی شاه برای اینکه دامنه آشوب و هرج و مرج را در آن سامان وسیع‌تر نماید رحیم خان چلبیانلو را از حبس آزاد نمود... وی به آذربایجان آمد و در راه بازگشت به آذربایجان سیم تلگراف را قطع نمود و مسافران را غارت نمود. (همان: ۵۵۴)

در آخرین شماره موجود حشرات/الارض، دو کاریکاتور صفحه اول به رفتار سیاسی سید محمد یزدی، روحانی برجسته مخالف مشروطه اشاره دارد که او را در حال توزیع اعلامیه ضد مشروطیت به تصویر کشیده است. در طرحی دیگر، سید محمد یزدی را به صورت فرد دستگیر شده‌ای کشیده و آیه «و کذلک نجزی المجرمین» (این چنین گنهکاران را کیفر می‌دهیم) را برای نشان دادن مخالفان مشروطه به کار گرفته است. (حشرات/الارض، سال اول، ش ۱۱، ۲۱، ربیع‌الثانی ۱۳۲۶: ص ۱) سرانجام همین اتفاق افتاد:

«پس از پیشامد میدان توپخانه که در نتیجه شاهکار انجمن ایالتی تبریز محمدعلی میرزا از در زبونی درآمد و به دستگیری صنیع حضرت و دیگران کردن گزارد و آنان را دستگیر کردند و کیفر دادند و سپس نیز به کشندگان فریدون زردشتی و به سید محمد یزدی و برخی دیگر کیفر داده شد...» (کسروی، ۱۳۸۱، ص ۵۷۰).

این روزنامه در ادامه سید محمد یزدی را چنین معرفی کرده است: «جوهره فساد، فدایی استبداد، مطرود تمام بلاد، بلاگردان ظلام، میاندار میدان، توپخانه سامری، امت مرحومه، سارق لباس اهل صلاح، مروج مذهب مزدک، لگه تاریخ ایرانیان حاجی سید محمد یزدی!!!» (حشرات/الارض، سال اول، شماره ۱۱، ۲۱، ربیع‌الثانی ۱۳۲۶: ص ۱). کسروی، در تاریخ مشروطه ایران سخنی از سید محمد

یزدی آورده که میین عمق دشمنی و بیگانگی او با مشروطه است: «سید محمد یزدی یا سید اکبرشاه به منبر رفته می گفت: ... نزدیک این مجلس مرو، ان الله یغفر الذنوب جمیعاً» (کسروی، ۱۳۸۱، ص ۵۱۲). البته به یقین نمی توان گفت که جمله مذکور از سید محمد است یا نه، ولی در کتاب کسروی به قدر کافی نمونه هایی وجود دارد تا ضد مشروطگی و حامی شاه مستبد بودن سید محمد یزدی را ثابت شود.

بسامد واژه ها در حشرات الارض

واژه	فراوانی
ایران	۱۹
مشروطه	۱۸
وطن	۱۸
اسلام	۱۵
ملت	۱۱
استبداد	۴

با توجه به فراوانی بسامد واژه های استخراج شده از متن روزنامه حشرات الارض و تکرار کلمات «ایران»، «مشروطه» و «وطن» می توان به رویکرد کلی آن پی برد. خط مشی این نشریه حفظ استقلال کشور ایران و اداره آن بر اساس سیستم سیاسی مشروطه (دارای قانون و مجلس) بود. حقوق مردم همراه با حفظ دین اسلام نیز از مواردی بود که حشرات الارض بر آن تأکید می کرد. گردانندگان این روزنامه مخالف استبداد محمدعلی شاهی و هرگونه ظلم و جور مأمورینش در ایالات و ولایات بودند.

۶- نتیجه گیری

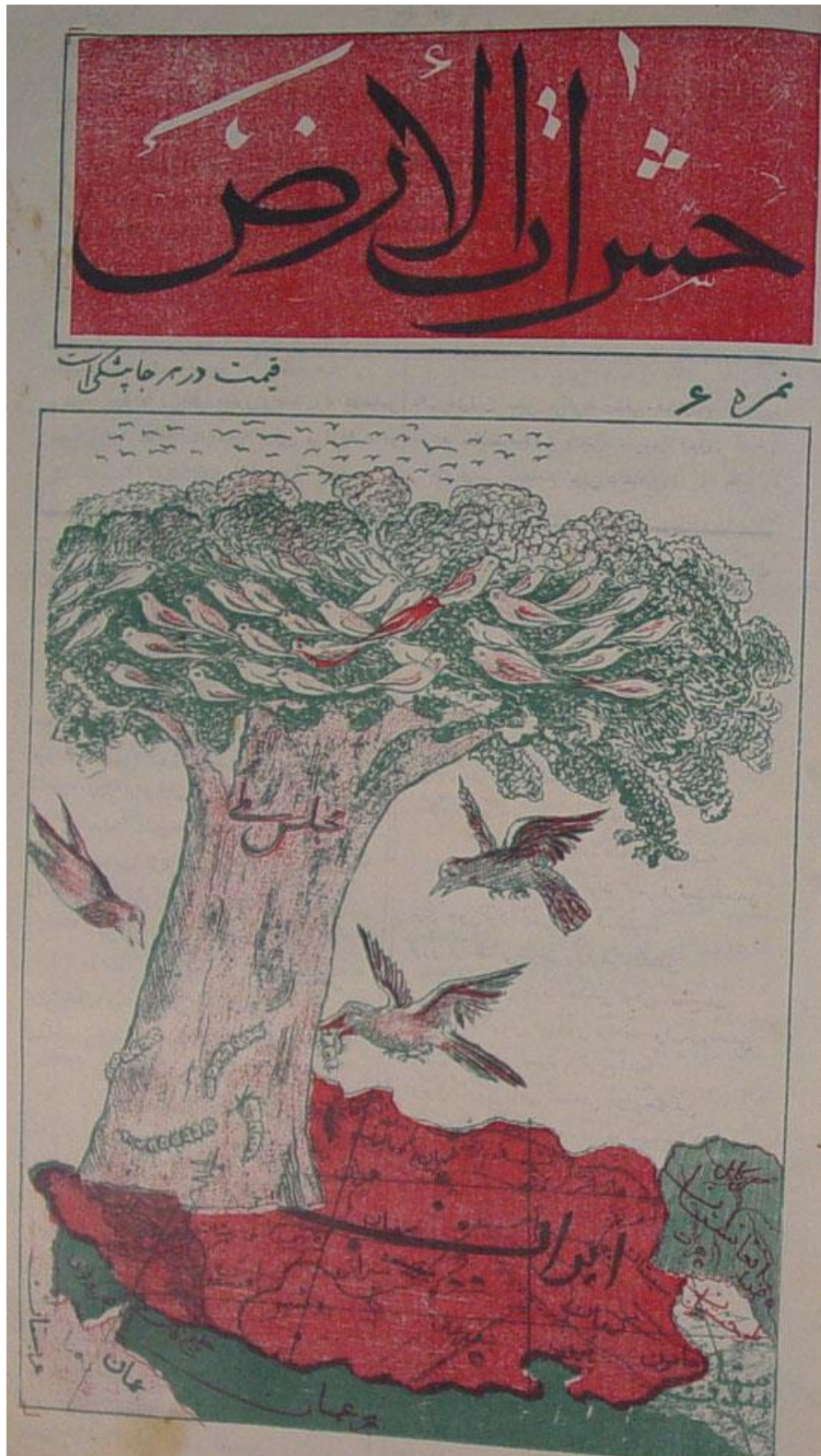
روزنامه حشرات الارض را باید جزو نشریات تأثیرگذار و حامی انقلاب مشروطیت دانست. این روزنامه با تأثیرپذیری از سیاق نشریات ملا نصرالدین و آذربایجان توانست پیام های آزادی خواهی، مشروطه طلبی، ضد فساد و مبارزه با جور حاکمان را به توده مردم برساند. گردانندگان نشریه با شیوه های نو یعنی استفاده از هنر کاریکاتور و شعر (به دو زبان ترکی آذربایجانی و فارسی) دست به افشای حقایق می زدند. همچنین کاراکتر حیوانات برای نخستین بار در این نشریه به کار برده شد.

نویسندگان روزنامه با به کارگیری زبان طنز و تمثیلات و کنایات متعدد، پیام مبارزه با بی‌قانونی و بی‌عدالتی و فساد را به گوش مخاطبین می‌رساندند. کاریکاتورها با موضوعاتی همچون وابستگی حاکمان ایرانی به کشور روسیه و دخالت‌های دولت استعماری در امور داخلی، عقب‌ماندگی اقتصادی، ناکارآمدی والیان حکومتی، استبداد شاه و توقیف روزنامه‌های مشروطه‌خواه کشیده شده‌اند. خط‌مشی کلی این روزنامه بیداری افکار عمومی، افشای ماهیت مستبدین و بی‌کفایتی هیئت حاکمه، همچنین مخالفت با دخالت دول استعمارگر در امور داخلی ایران بود که با دقت در کاریکاتورها می‌توان این مفاهیم را دریافت. گردانندگان به حاکمیت قانون و مجلس در ایران باور داشتند به نحوی که همه افراد حتی پادشاه در برابر قانون مساوی باشند. از کاریکاتورهای این روزنامه، پیام‌های سیاسی در مخالفت با شاه و دربار و دیگر صاحبان زر و زور می‌توان دریافت. کاربرد فراوان واژه‌های کلیدی چون ایران، مشروطه و وطن در ۱۰ شماره موجود این روزنامه همراه با مضامین اشعار و سرمقالات و مکتوبات، نشان از حس وطن‌دوستی و تلاش برای احیای حقوق پایمال شده ملت مسلمان با حمایت از مشروطه دارد.

منابع

- (۱۳۸۶)، قرآن کریم، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران، نشر دوستان.
- آراین پور، یحیی، (۱۳۵۰)، *از صبا تا نیما*، جلد دوم، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- آفاری، ژانت، (۱۳۸۵)، *انقلاب مشروطه ایران*، ترجمه رضا رضایی، تهران، بیستون.
- براون، ادوارد، (۱۳۸۰)، *انقلاب مشروطیت ایران*، ترجمه مهری قزوینی، تهران، کویر.
- براون، ادوارد، (۱۳۷۷)، *مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت*، جلد دوم، ترجمه محمد عباسی، تهران، معرفت.
- برنجیان، سکیته، (۱۳۸۵)، *ادبیات آذری و فارسی در آذربایجان ایران سده بیستم*، ترجمه اسماعیل فقیه، تهران، مرکز.
- پروین، ناصرالدین، (۱۳۷۹)، *تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان*، جلد دوم (بحران آزادی)، تهران، نشر دانشگاهی.
- رایینو، ه. ل، (۱۳۸۰)، *روزنامه‌های ایران از آغاز تا سال ۱۳۲۹ ه. ق. / ۱۲۸۹ ه. ش.*، ترجمه جعفر خمایی‌زاده، تهران، اطلاعات.
- سرداری‌نیا، صمد، (۱۳۶۰)، *تاریخ روزنامه‌ها و مجله‌های آذربایجان*، جلد اول، تهران، دنیا.
- شجاعی طباطبایی، سید مسعود، (۱۳۷۲) «کاریکاتور در ایران / حشرات الارض»، *مجله کیهان کاریکاتور*، شماره ۱۴، تهران، صص ۶ و ۷.
- صدر هاشمی، محمد، (۱۳۶۴)، *تاریخ جرائد و مطبوعات ایران*، جلد دوم، تهران، کمال.
- ضیایی، محمدرفعی، (۱۳۸۵) «مشروطه و ادبیات عامیانه در نشریات انتقادی و فکاهی»، *فصلنامه فرهنگ مردم*، سال پنجم، شماره ۱۸، تهران، صص ۷۲ تا ۱۰۱.
- طاهرزاده بهزاد، کریم، (۱۳۳۲) *قیام آذربایجان در انقلاب مشروطیت ایران*، اقبال، بی‌جا.
- طباطبایی مجد، غلامرضا، (۱۳۹۰) *نام‌آوران آذربایجان در سده ۱۴*، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- طباطبایی مجد، غلامرضا، «فهرست روزنامه‌های آذربایجان»، *ارغنون (مجموعه مقالات محمدعلی تربیت)*، نشر ابو، تبریز، بی تا.
- فرانکفورت، چاوا و دیوید نجمیاس، (۱۳۸۱) *روش‌های پژوهش در علوم اجتماعی*، ترجمه فاضل لاریجانی و رضا فاضلی، تهران، سروش.
- فرخزاد، پرویز، (۱۳۸۴) *راهنمای پژوهش تاریخی (کتابخانه‌ای)*، تهران، طهوری.
- قدیمی قیداری، عباس و علی منوچهری، (۱۳۹۴) «نالۀ ملت در استبداد محمدعلی شاهی»، *تاریخ اسلام و ایران*، دانشگاه الزهراء، سال ۲۵، دوره جدید، شماره ۲۷ (پیاپی ۱۱۷)، تهران، صص ۱۵۳-۱۷۵.

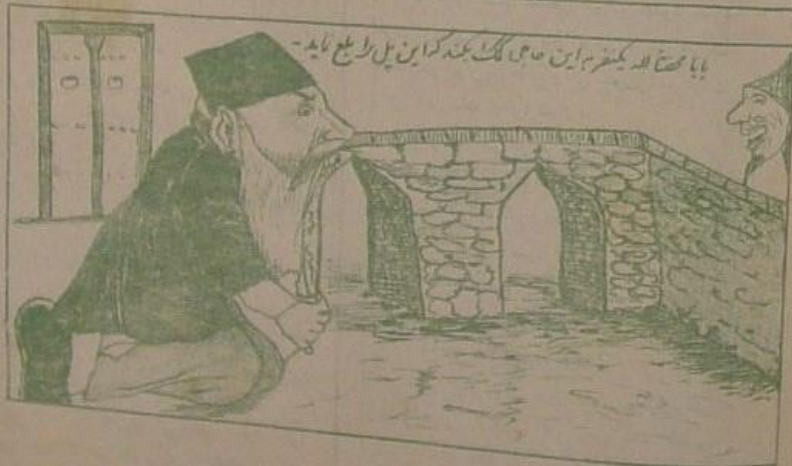
- قدیمی قیداری، عباس و زهرا کاظمی، (۱۳۹۶) «از مستوری تا مشارکت اجتماعی: موانع و پیامدهای مشارکت اجتماعی زنان از دیدگاه نشریه ملانصرالدین»، *تحقیقات تاریخ اجتماعی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۷، شماره ۲، تهران، صص ۱۷۷ تا ۱۹۳.
- کسروی، احمد، (۱۳۸۱) *تاریخ مشروطه ایران*، تهران، امیرکبیر.
- کهن، گوئل، (۱۳۶۲) *تاریخ سانسور در مطبوعات ایران*، جلد دوم، تهران، آگاه.
- مجیدی، موسی، (۱۳۸۲) *تاریخچه و تحلیل روزنامه‌های آذربایجان*، تهران، کتابخانه ملی ایران.
- محیط طباطبایی، محمد، *تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران*، بعثت، تهران، ۱۳۷۵.
- مقدم، سمیه، (۱۳۹۴) «محمدعلی شاه قاجار و دولت وی از دیدگاه روزنامه آذربایجان و حشرات الارض»، *مجموعه مقالات همایش ملی مشروطه آذربایجان*، جلد دوم، تهران، دیار کهن.
- میرزا صالح، غلامحسین، (۱۳۹۳) «کاریکاتور به جای اسلحه»، *مجله مهرنامه*، سال ۵، شماره ۳۹، تهران، صص ۲۲ تا ۲۶.
- ناهیدی آذر، عبدالحسین، *تاریخچه روزنامه‌های تبریز در صدر مشروطیت به انضمام مجموعه روزنامه ناله ملت*، تبریز، بی‌نا، بی‌تا.
- نخجوانی، حسین، (۱۳۴۲) «تاریخچه انتشار روزنامه‌ها و مجلات در آذربایجان و تبریز از صد سال پیش تا کنون»، *نشریه دانشکده ادبیات تبریز*، فصل بهار، سال پانزدهم، شماره اول، تبریز، صص ۱ تا ۱۴.
- *نشریه حشرات الارض* سال اول، شماره ۲، ۲۵ صفر ۱۳۲۶.
- *نشریه حشرات الارض* سال اول، شماره ۳، ۲ ربیع الاول ۱۳۲۶.
- *نشریه حشرات الارض* سال اول، شماره ۴، ۸ ربیع الاول ۱۳۲۶.
- *نشریه حشرات الارض* سال اول، شماره ۵، ۱۵ ربیع الاول ۱۳۲۶.
- *نشریه حشرات الارض* سال اول، شماره ۶، ۲۱ ربیع الاول ۱۳۲۶.
- *نشریه حشرات الارض* سال اول، شماره ۷، ۶ ربیع الثانی ۱۳۲۶.
- *نشریه حشرات الارض* سال اول، شماره ۸، ۸ غره ربیع الثانی ۱۳۲۶.
- *نشریه حشرات الارض* سال اول، شماره ۹، ۱۴ ربیع الثانی ۱۳۲۶.
- *نشریه حشرات الارض* سال اول، شماره ۱۰، ۲۱ ربیع الثانی ۱۳۲۶.
- *نشریه حشرات الارض* سال اول، شماره ۱۱، ۲۸ ربیع الثانی ۱۳۲۶.

حشرات الارض

قیمت در هر باب یک لیت

شماره ۱۰

حشرات الارض

قیمت در هر جابجایی است

شماره ۲

